

ІСТОРИКО-ЛАНДШАФТОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 930.1:911.375.5 (4+5) «1950/1980»

Чернов Б.О.

Історіографія розвитку поняття «ландшафт» в географічній думці у 50-80-ті рр. ХХ ст.

У статті зроблена спроба аналізу дефініцій поняття «ландшафт» в географічній думці у період найактивніших пошуків визначення цього поняття у 50-80-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: ландшафт, синоніми, пошук узагальненої дефініції.

В статье делается попытка анализа дефиниций понятия «ландшафт» в географической мысли в период наиболее активных поисков определения этого понятия в 50-80-х гг. XX ст.

Ключевые слова: ландшафт, синонимы, поиск обобщённой дефиниции.

An attempt to analyze definitions of the term "landscape" in geographical thought in the period of active search for a definition of this concept in the 50-80's century.

Keywords: landscape, synonyms, definition of a generalized search.

Вступ. Кожна наука намагається створити обґрунтовану теорію, якій слугують точні і ясні визначення, застосовуючи поняття (тобто дефініції). Більшість визначень, за Д.Л. Армандом, є роз'ясненням понять, які передаються через терміни. Загальноприйняті терміни потребують визначення для уточнення і обмеження їх смислу, а нові і ті, що по-різному розуміються, для конструювання нових понять. Проте, в географічній науці з перших визначень термінів «ландшафт» і «географічна оболонка» хоч й пройшло ціле століття, накопичилось більше запитань, ніж відповідей. Єдиної думки про те, що таке «ландшафт» донині не існує. Саме розв'язанню цієї проблеми і присвячується дослідження.

Вихідні передумови дослідження. Питанню типології і трансформації поняття «ландшафт» приділяється постійна увага дослідників. З вітчизняних М.Ф. Векліч, К.І. Геренчук, Г.П. Міллер, П.Г. Шищенко, В.М.Пашенко, А.В. Мельник та ін. Найбільш ґрунтовно і усебічно дав аналіз визначень поняття «ландшафт» та його синонімів до 1990 р. М.Ф. Векліч. З зарубіжних – Ф.М. Мільков, Д.Л. Армад, А.Г. Ісаченко, Н.А. Солнцев, А.А. Григор'єв, В.Н. Солнцев, З. Пасарге, К. Троль, Е. Нееф і ін.. Усі вчені давали власні трактування поняттю «ландшафт», іноді навіть не пояснюючи, чому вводиться нове поняття. «Різний смисл має поняття *ландшафт* у різних дослідників ХХ ст., а у ряді випадків – у одного й того ж автора» [4, с. 18]. За останнє двадцятиріччя з'явилися й нові публікації, які потребують обговорення і аналізу. Тому й виникла **мета дослідження:** спробувати узагальнити досвід досліджень визначення поняття «ландшафт» саме у період найбільш активних його пошуків.

Виклад основного матеріалу дослідження. У наукову літературу, зазначає Ф.М. Мільков, термін ландшафт з визначеним змістом був введений у 1805 р. німецьким географом Г. Гоммейєром [10, 141]. Це ж підтверджує й М.Ф. Векліч: «*Ландшафт* як науковий термін вживається принаймні з самого початку ХІХ ст., Г. Гоммейєр у 1805 р. вважав ландшафт третім ступенем – Ort, Gegend, Landschaft, Land – поділу природи, а саме територією, яку можна окинути

оком з будь-якої високої точки і в межах якої, як вважав пізніше К. Ріхтер, земна поверхня сприймалася єдиним гармонійним цілим» [4, с. 17-18]. Хоча А.Г. Ісаченко стверджує, що «введенням поняття «ландшафт» в науку географи зобов'язані головним чином Л.С. Бергу, який у 1913 р. висловив думку, що саме ландшафт є предметом вивчення географії» [7, с. 34; а також: 8, с. 34]. За А.Г. Ісаченком це повторюють й інші, наприклад, В.М. Гуцуляк: «У докучаєвському періоді Л.С. Берг першим із російських учених увів у науку поняття «ландшафт» [5, с. 5]. Проте, уявлення про ландшафт вже у дожовтневий період набуло популярності серед природодослідників, хоч розробленого вчення про ландшафт тоді ще не існувало.

Тільки В. В. Докучаєву це судилося зробити. В.В. Докучаєв заклав основи уявлення про єдиний природний (точніше – природно-господарський) комплекс і способів керування ним, виходячи з визнання цієї єдності: «...усі чинники ...які лежать в основі сільського господарства, до такого ступеню тісно пов'язані між собою, так би мовити, переплітаються між собою, до такого ступеню важко розчленовані у їх впливу на життя людини, що як під час вивчення цих чинників, так і, особливо, під час оволодіння...ними, безумовно, потрібно мати на увазі, по можливості, усю єдину, цілну, нероздільну природу, а не уривчасті її частини; необхідно однаково *читіть і студіювати* усі найголовніші елементи її...інакше, ми ніколи не будемо у змозі *врахувати*, що належить одному і що іншому чиннику». І далі В.В. Докучаєв писав: «Якщо бажають поставити російське сільське господарство на *тверді ноги*, на *битий шлях*...якщо бажають, щоб воно було адаптовано *до місцевих фізико-географічних* (однаково як *історичним і економічним*) умовам країни і на них би трималось... безумовно необхідно, щоб ці умови – *усі природні чинники (грунт, клімат з водою і організми)* – були б досліджені, по можливості, усебічно і обов'язково у взаємному зв'язку» [Цит. за: 3, с. 327, 328]. Ось розгорнутий аналіз природного комплексу, або ландшафту.

Значний вклад в обґрунтування поняття «ландшафт» внесли французькі географи. Вони відмічають, що велика кількість зв'язків в ландшафті, необхідність знати усе про все для точного їх встановлення, призводять до того, що структури, які виділяються, надто пусті і поверхові. Спроби відтворення цілісного уявлення про ландшафт зіштовхуються з серйозними методологічними труднощами, призводять до виходу за межі компетенції географії і вторгнення у сфери інших наук. Теорії, які описують структуру і функціонування ландшафту, засновані на інформаційних і енергетичних уявленнях. Не дивлячись на застосування усе більш складних технічних засобів як на макрорівні (сканування з космосу, аерофотозйомка), так і на мікрорівні (більш тонкі методи аналізу), цілісне уявлення про ландшафт можливо створити тільки завдяки вербальним засобам.

Автономія науки про ландшафт може проявлятися тільки при вивченні його форми, тоді як його зміст недоступний розкладанню на складові з допомогою наукових методів [16, с. 10; підкреслено – Б.Ч.].

У той же час, уявлення про ландшафт характеризуються переходом від монотопізму до політопізму, до трактування ландшафту як сукупності ряду образів одного й того ж місця. Але ще О. Гумбольдт попереджав, що не можна отримати уявлення про ландшафт на підставі «колекціонування» різних його елементів. В основі уявлень про ландшафт повинні бути відомості про взаємозв'язки. Саме завдяки складним взаємозв'язкам ландшафт як ціле не дорівнюється сумі частин. Введення поняття про геосистему звільняє її від усього

суб'єктивного, але при цьому втрачається специфіка даного ландшафту [17; підкреслено – Б.Ч.]. Про це пізніше наголошував і В. В. Докучаєв.

Французькі географи неодноразово звертали увагу дослідників і на дослідження поняття «ландшафт», яке по-різному інтерпретується в таких науках, як геологія, геоморфологія, фітогеографія, екологія, при чому жодна з них не розглядає значення ландшафту для людини (за виключенням відносної або абсолютної винятковості ландшафту). Для суспільства ландшафт – це частина території, яку воно бачить, сприймає і знаходить красивою чи спотвореною. Також ландшафти суб'єктивні (на відміну від об'єктивних, які вивчаються природничими науками) і представлені локальними елементами (напр., будови, рослинність) і особливими формами рельєфу, які неявно оцінюються з точки зору критеріїв естетики [15].

Взагалі за даними А.Н. Іванова, у Франції розглядаються тільки ті дослідження, які засновані на понятті «пейзаж» («passage»), при чому більшість французьких географів вважає, що ландшафт не існує поза сприйняттям, тобто він є не об'єктивно існуючим ландшафтом, а є частиною поверхні, яка сприймається спостерігачем. Цікавими є методологічні підходи, виділені автором: 1) вивчення ландшафту як трьохчлена (геома+біота+діяльність людини); 2) виражена екологізація більшості наукових досліджень, пов'язана з ландшафтознавством; 3) підвищений інтерес до часової координати ландшафту (довготривалі дослідження); 4) існування у французькій географії специфічного напрямку – «вчення про пейзаж», коли розглядається пейзаж виключно через призму сприйняття, тобто вивчається вплив різних пейзажів на різні індивідууми, різні соціальні групи людей [6].

Несподівані результати показали дослідження В.С. Преображенського і Т.Д. Александрової. Вони проаналізували 173 терміна по динаміці ландшафтів, взятих з літературних джерел і виділили групи термінів, які характеризують: властивості ландшафту (23 терміна), дії і процеси, які призводять до зміни стану ландшафту (65), часові показники (17), стан ландшафту і середовища (67), зокрема й «типи» ландшафтів (23) [12]. Далі автори зазначають, що багато понять, які увійшли у ландшафтознавство, ще не «вжились» в географію, оскільки тільки невелика частина термінів має визначення. І висловлюють надію на поглиблене дослідження цих термінів.

Нічого несподіваного не внесло в науку дослідження чеського географа Козел Петра (Kozel Petr). Він прослідкував етимологію і розвиток поняття «ландшафт»: у побутовому мовленні, в галузях науки (філософії, соціології, історії, економіці, статистиці, географії, екології і ін.) і практиці (політиці, плануванні, архітектурі, народному господарстві і ін.), хоча загальновизнаного визначення ландшафту не виявив, оскільки його не існує. Автор під ландшафтом пропонує розуміти територію (трьохмірну частину ландшафтної сфери), яка включає усі природні і суспільні явища і процеси, яка якісно відрізняється від оточення [14].

Потрібно зазначити, що «якісно відрізнити» одну територію від іншої у природі завдяки візуальному спостереженню практично неможливо, оскільки межі однієї непомітно, за рідким виключенням, переходять в іншу. «Зазвичай ландшафти різних типів змінюються поступово, утворюючи на контакті переходи» [8, с. 14].

Грунтовними є дослідження литовського географа Кавалаяускаса П.

(Kavaliauskas P.), який провів історичний аналіз розвитку розуміння терміну «ландшафт» різними мовами і прийшов до висновку, що на сьогоднішній день термін став поняттям, конкретний зміст якого дуже різноманітний навіть у рамках однієї мови. Наприклад, в литовській мові, крім іноземних слів «ландшафт», «пейзаж», вживаються ще близько десяти власних термінів, за своєю семантичною будовою і етимології досить подібних до першого, проте з різним лексичним відтінком у різних авторів. Автор підкреслює філософську неспроможність деяких нових спроб відірвати матеріальну структуру ландшафту від його зовнішньої форми, означаючи їх окремими самостійними термінами. Автор намагається довести перевагу власних термінів «краштовайздис» або «краштобудис» (краєобраз), які вважаються істинними литовськими визначеннями ландшафту [11; підкреслено – Б.Ч.].

Найвагоміше дослідження смислу поняття ландшафт провів А.Д. Армад. Він проінвентаризував усі смисли застосування поняття «ландшафт» у наукових дослідженнях і на практиці і прийшов до висновку, що під ландшафтом розуміється ділянка території разом з її «вмістом». Він наводить основні контексти застосування цього поняття: «1) ландшафт середовище життя людини; 2) об'єкт людської діяльності; 3) об'єкт сприйняття, організатор світогляду, реальність, яка дана у відчутті; 4) об'єкт наукового дослідження; 5) методи дослідження і моделювання ландшафту. У кожному контексті виділяються свої підпоняття». І додає: «Створення уявлень про ландшафт можливе тільки при аналізі системи «ландшафт-дослідник» у єдності» [1, с. 134-135, 136].

Дослідження А.Д. Арманда перегукується з напрацюваннями французьких географів, які прийшли до висновку, що обов'язково потрібно враховувати вплив пейзажів, що спостерігаються, не тільки на дослідника, а й «на різні соціальні групи людей». За цих умов дійсно буде створюватися правдивий образ ландшафту під час аналізу системи «ландшафт-дослідник» у єдності»

Японський географ Тезука Акіра прослідкував еволюцію поняття «ландшафт» в німецькомовних країнах у XX ст., де воно є одним з ведучих географічних уявлень. Коли у 20-30-х рр. велися жваві дискусії про сутність, які очолювали методологічні дискусії в географії, також активно користувалися цим терміном, але по-різному широко обговорювалось і уявлення про ландшафт. Обґрунтований З. Пассарге термін «ландшафтознавство» (Landschaftskunde) залучив багатьох прихильників. На початку 20-х рр. термін «ландшафт» застосовувався Е. Баазе як основа географічної методології. А. Геттнер і О. Шлютер приділяли увагу дослідженню культурного ландшафту, але А. Геттнер стверджував, що ландшафтознавство і ландшафтна географія аналогічні країнознавству (Länderkunde).

Методологічні суперечки навколо концепції ландшафту набули особливу гостроту наприкінці 50 – початку 60-х рр. Якщо дискусії наприкінці 30-х рр. призвели до уточнення поняття «ландшафт», то у 60-ті рр. більшість географів прийшло до уніфікації цього поняття і воно набуло остаточного формулювання. Концепція ландшафту витримала випробування і продовжує широко використовуватись до нині [18].

Подібне вважає й Г.Н. Максимов. Він на підставі аналізу географічної літератури прийшов до висновку, що на початку XX ст. поняття ландшафту отримало науково-обґрунтований характер, оскільки були з'ясовані його об'єм і зміст і місце в теорії географічної науки (??). Наступні дослідження будови

ландшафту (зональність, секторність і ін.) і, особливо, встановлення єдності ландшафту і географічної оболонки призвели до формування конкретно-всезагального поняття ландшафту, які відображають цілісні територіально обмежені фізико-географічні утворення будь якого таксономічного рангу [8a].

Потрібно зазначити, що автори бажане видають за дійсне. Наприклад, ще на початку 90-х років існувало кілька десятків визначень поняття «ландшафт», особливо були розбіжності у поглядах на його об'єм і зміст. До початку 90-х рр. не було «встановлено єдності ландшафту і географічної оболонки» – це різні поняття, і не було «всезагального поняття ландшафту!».

Це підтверджують і більш сучасні дослідження поняття «ландшафт». На думку А.Д. Армада, існуючі нині визначення ландшафту як основоположної територіальної одиниці фізичної географії вирізняються нечіткістю, неопераційністю. Цьому у більшому ступені сприяє безліч аспектів, або «проекцій», у яких використовується поняття ландшафту. Добитися конкретизації уявлення про ландшафт можна тільки ціною відмови від ідеї про існування у природі єдиної «істинної» системи ландшафтів. В дійсності процес поділу континуума ландшафтної сфери на територіальні комплекси неможливий без застосування додаткової апріорної інформації, яка залежить насамперед від мети дослідження. Таким чином, кожен виділений і схарактеризований під час наукового дослідження ландшафт (система ландшафтів) – це результат «спільної творчості» природи і вченого [2; підкреслено – Б.Ч]. «Взагалі, – зазначає М.Ф. Векліч, – не усі визначення поняття «ландшафт» є дефініціями, частина з них – це описи (назви зовнішніх ознак), характеристики (розкриття найбільш значимих ознак), порівняння, вказівки, а у інших поряд з дефініцією об'єднуються (або змішуються) описи, характеристики і т.п. Не усі визначення ландшафту логічно бездоганні» [4, с. 20].

Г.П. Міллер вважає, що зневажання закономірної нерівнозначності взаємодіючих чинників і об'єктивної системи розчленування природи земної поверхні – причина помилок у систематизації ландшафтної єдності. Уявлення про динамічні взаємопереходи предметів і явищ, які відображаються поняттями одиничного, загального, особливого, обґрунтовують індивідуальний і типологічний аспекти систематизації. Таксономія виконується за морфолого-структурним і факторним діагностичним ознаками, типізація (класифікація) – за особливостями генезису з урахуванням правил поділу понять Д.Л. Арманда [9].

Висновки. Проведений короткий огляд найсуттєвіших уявлень про «ландшафт» від В.В. Докучаєва до сьогодення дає підстави стверджувати, що за ціле століття суперечок науковців, їх виступів на конференціях і в наукових працях, узагальненого і загальноприйнятого поняття «ландшафт» нема. Яка ж цьому причина? Як зазначає М.Ф. Векліч, «багатозначність терміну *ландшафт* стало однією з причин появи в науковій природничій літературі цілої низки синонімів і споріднених понять: *природний комплекс* Е.А. Маркуса, пізніше як синонім ландшафту застосовувався термін *природний територіальний і аквальний комплекси*; В.Н. Сукачов назвав його *біогеоценозом*, інші автори – *геобіоценозом*, а В.Б. Сочава – *геосистемою*. Але по праву пріоритету синонімом ландшафту приймається *географічний комплекс (геокомплекс)* як ділянка генетично відносно однорідної природи земної поверхні – і суходолу, і поверхні океану, і дна будь-яких водойм». І далі підкреслює: «Наведені трактування ландшафту, його синонімів і споріднених понять недостатньо визначені, часто суперечливі,

частково несорозмірні логічно, не виправдано пространні і неточні, від'ємні, а більшість з них – це формально не власне визначення, але результат використання логічних прийомів (одного або кілька разом взятих), подібних до дефініцій, ... а також підміна понять і використання одного й того ж терміну для означення різних понять – на жаль, в науці явище досить звичне. Тому деякі ландшафтознавці здебільшого використовують пояснення, а не визначення» [4, с. 24, 25].

Є суперечливі твердження і французьких географів про неможливість існування ландшафту поза сприйняттям дослідника (або будь якого спостерігача), тобто не є об'єктивно існуючим ландшафтом, а є частиною поверхні, яка спостерігається. Більшість учених приходять до висновку, що на сьогодні є десятки визначень поняття «ландшафт» не тільки в різних мовах, а й «рамках однієї мови».

Сказане спонукає до створення словника усіх дефініцій поняття «ландшафт» з їх аналізом і галузево-загальною класифікацією, що сприятиме порозумінню між спільнотою науковців.

1. Армад А.Д. Ландшафт как объект познания и конструкция / А.Д. Армад // Исслед. методол. проблем геогр. в ЭССР; [тезисы докл. и сообщ. Совещ., Таллин, 3-5 февр., 1987]. – Таллин, 1987. – С. 133-137.
2. Армад А.Д. Ландшафт как конструкция / А.Д. Армад // Изв. Всес. геогр. о-ва. – 1988. – №22. – С. 120-125.
3. Богучарсков В.Т. История географии: уч. пособ. для вузов; [за ред. Ю. П. Хрусталёва]. – М.: Академич. проект, 2006. – 560 с. (Фундаментальный учебник).
4. Веклич М.Ф. Основы палеоландшафтоведения / Максим Фёдорович Веклич; [отв. ред. В.И. Галицкий; АН УССР. Отделение геогр. Ин-та геофизики им. С. И. Субботина]. – К.: Наук. Думка, 1990. – 192 с.
5. Гуцуляк В.М. Ландшафтознавство: теорія і практика; [навч. посіб.] / Василь Миколайович Гуцуляк. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2008. – 168 с.
6. Иванов А.Н. Основные направления в современной французской школе ландшафтоведения / А.Н. Иванов // Вестник МГУ. Серия 5. – 1988. – № 6. – С. 80-85.
7. Исаченко А.Г. Основы ландшафтоведения и физико-географическое районирование / А. Г. Исаченко. – М.: Высш. шк., 1965. – 327 с.
8. Исаченко А.Г. Природа мира: ландшафты / Анатолий Григорьевич Исаченко, Алексей Афанасьевич Шляпников. – М.: Мысль, 1989. – 504 с.
- 8а. Максимов Г.Н. К вопросу об эволюции понятия ландшафта / Г.Н. Максимов // Тр. ХУП Науч. конф. аспирантов и мл. науч. сотрудников. Ин-т истории естествозн. и техн. АН СССР. – М., 1974. – С. 59-64.
9. Миллер Г.П. К обоснованной систематизации ландшафтных территориальных единств / Г. П. Миллер // Вестн. Львовского ун-та. Сер. геогр. – 1986. – № 15. – С. 3-7.
10. Мильков Ф.Н. Общее землеведение: учебник. [для студ. географ. спец. вузов] / Фёдор Николаевич Мильков. – М. Высшая шк., 1990. – 335 с.
11. Некоторые дискуссионные вопросы понятия ландшафтов // Науч. труды учебн. заведений Литовской ССР. Геогр. и геология. – 1976. – № 12. – С. 83-92.
12. Преображенский В.С. Первичный анализ терминов динамики ландшафтов / В.С. Преображенский, Т.Д. Александрова // Изв. ВГО. – 1975. – 107. – № 5. – С. 397-403.
13. Рихтер Г.Д. Система природных территориальных комплексов Земли / Г.Д. Рихтер // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1969. – № 5. – С. 17-20.
14. Kozel Petr. Определение ландшафта = Příspěvek k definici krajiny. / Petr Kozel; [пер. с чеш. Н. Ключева] // РЖ. – Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1989. – № 2 А47. – С. 6.
15. 36. Neuray G. Вопросы исследования ландшафтов = Comptendu de la journée dyétude consacrée aux paysages, gembloux, 26 oct., 1985. Introduction aux travaux de la journée: conclusion / G. Neuray; [пер. с фр. В. Попова] // РЖ. – Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1988. – № 4 А60. – С. 9.
16. Richard J.-F. Наука о ландшафте: отношения, зависимости и автономии. La science du paysage relations, dépendences et autonomies / J.-F. Richard; [пер. с фр. В. Шупер] // РЖ. – Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1987. – № 6 А67. – С.10.
17. Rougerie G. [Ландшафтоведение: взгляд на ландшафт] сверху или изнутри? Le dessus, ou le dedans? / G. Rougerie; [пер. с фр. В. Шупер] // РЖ. – Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1987. – № 6 А68. – С.10-11.
18. Тезука Акира. Концепция ландшафта в географии стран немецкого языка / Акира Тезка; [пер. с яп. по автореферату] // РЖ. – Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1987. – № 11 А88. – С. 12.